

İKİ DARBE ARASI TÜRK DEMOKRASİSİ (1961-1980)

Salim GÖKÇEN*

ÖZ

Türkiye’de demokrasinin kurumsallaşması, çok uzun ve sorunlu bir yolculuk hikâyesidir. Bu yolda ortaya konulan çabalar ve karşılaşılan güçlükler, tek başına Türkiye’nin geçirmiş olduğu değişim sürecini ifade etmektedir. Bu anlamda Türk demokrasi tarihinin analitik-kuramsal bir çerçevede ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çünkü “demokrasi” anlayışındaki algısal farklılıklar ve yaşanan değişim sürecinin toplumun farklı katmanlarında bulunduğu karşılık, bu tarz bir yaklaşımı öne çıkarmaktadır.

Hem Demokrat Parti iktidarı sırasında hem de 1960 askeri darbesi sonrasında Türkiye çok partili siyasete geçiş sürecini devam ettirdi. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti tek parti yönetimini arkasında bırakırken siyasal yelpaze genişledi ve yeni eğilimler ortaya çıktı. Bunlar arasında anayasal sınırlar içinde faaliyet göstermeyi kabul etmeyenler de vardı. 1960-1980 arasındaki dönemde ortaya çıkan bu durum siyasal kutuplaşmaya ve 1971 ve 1980 askeri müdahalelerine yol açtı. İki darbe arasındaki bu dönem, siyasi çalkantıların ve ekonomik zorlukların yaşandığı, toplumsal gerilim, kutuplaşma ve şiddetin giderek arttığı bir dönem oldu.

Çalışmamızda, 1960 askeri darbesinin ardından yapılan 1961 milletvekili seçimlerinde hiçbir siyasi partinin tek başına hükümet kuracak sayıda milletvekili çıkaramaması üzerine Türk demokrasisinin “koalisyon hükümetleri kültürü” ile tanıştığı süreç irdelenecektir. 1961 seçimlerinden sonra sadece dört yılda dört koalisyon hükümeti ortaya çıktı. Koalisyon hükümeti ve azınlık hükümeti gibi kavramların ilk defa uygulanmaya başlandığı bu süreçte Türkiye’nin yaşamış olduğu iktisadi, sosyal ve siyasi değişim de incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Askeri Darbe, Demokrasi, Koalisyon, Muhtıra, Siyasi Partiler.

* Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sgokcen@atauni.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-8051-2783).

TURKISH DEMOCRACY BETWEEN TWO MILITARY COUPS (1961-1980)

ABSTRACT

The institutionalization of democracy in Turkey is very long and troubled story of a journey. The efforts and difficulties on this journey lay out the changing process of Turkey by itself. In this sense, the necessity of considering the history of Turkish democracy within an analytical-theoretical framework emerges. Because perceptual differences in the understanding of "democracy" and the response of the change process in different strata of the society emphasize such an approach.

Turkey continued the transition of mutiparty politics both during the rein of Democratic Party and after the 1960 military coup. During this period, the Republic of Turkey expanded the political spectrum while leaving behind the single-party rule and new trends emerged. There were also those who refused to operate within constitutional boundaries. This situation, which emerged in the period between 1960 and 1980, caused political polarization and military interventions in 1971 and 1980. This time interval between the two coups was a period in which political turmoil, economic difficulties, social tension, polarization and violence increased.

In this study, the process in which Turkish democracy meets the culture of coalition governments with 1961 parlimamentary elections when no political party could have enough number of deputies to form a government following the 1960 coup, will be examined. After the 1961 elections, four coalition governments emerged in just four years. In this study, the economic, social and political change which Turkey experienced in the process when the concepts like coalition government and minority government started to be applied for the first time, will be examined.

Keywords: *Coalition, Democracy, Memorandum, Military Coup, Political Parties.*

Giriş

Türkiye’de demokrasinin kurumsallaşması, oldukça çetrefilli bir hikâyedir. Bu hikâyede gösterilen bütün gayretler ve karşılaşılan bütün zorluklar tek başına Türkiye’nin demokrasi yolunda geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Bu süreç, demokratik siyasal sistemin yerleşme koşullarını da ortaya koymaktadır. Demokrasinin bir toplumda sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için ekonomik ve sosyo-kültürel değişim gerekmektedir. Batılı toplumlarda ortaya çıkan çağdaşlaşma kuramına göre “*geleneksel toplum*”dan “*çağdaş toplum*”a geçiş aşamasında söz konusu geçiş gerçekleşinceye kadar demokrasi sorununu askıya almak, yani otoriter siyasal rejimlere katlanmak gerekmektedir. Burada “*Vesayet*” kavramı ortaya çıkmaktadır ve buna göre sistemin ve siyasi organizasyonun

devamlı ve kalıcı bir baskı peşinde olmayıp, tersine toplumu modernleşme anlamında demokrasiye hazırlamayı amaçladığı söylenebilir¹.

Demokrasi kavramının, ortaya çıktığı günden bugüne uygulanışı ya da uygulanamayışı itibarıyla oldukça fazla tartışıldığı söylenebilir. Demokrasi daha iyi nasıl uygulanabilir? İdeal demokrasiye nasıl ulaşılabilir? gibi sorular birçok demokrasi kuramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bugün çağdaş demokrasi uygulamaları, siyasi partiler demokrasisi özelliğini kazanmıştır. Siyasi partiler, bu anlamda modern demokratik sistemlerin vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilmekte ve siyasi partilere yer verilmeyen bir yönetim şeklinin demokratik olarak isimlendirilmesi mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte siyasi hayat içerisinde demokrasiden kastın, mümkün olduğu kadar fazla düşüncenin temsil edilebilir ve ifade edilebilir olması mı? yoksa demokratik sorunların çözülmesi mi? olduğu da sürekli tartışılabilen bir olgu olarak önümüzde durmaktadır. Bu görüş çerçevesinde, “1961-1980 Arası Türk Demokrasisi” incelendiğinde görülecektir ki, Türk demokrasisi bu dönemde çok partili siyasal hayata geçişin sancılı bir sürecini yaşamıştır.

Türk siyasi hayatının 1923-1938 Mustafa Kemal Atatürk dönemi, devrimlerin gerçekleştirildiği yıllardır. Atatürk’ün en fazla arzuladığı, gerçekleştiremediği ideali, çok partili hayata geçebilmektir.

Türkiye’de çok partili sisteme geçiş toplumsal hareketler ile olmamıştır. Çok partili hayat, partinin devlet ile bütünleştiği tek parti yönetiminde “Milli Şef” sıfatını taşıyan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün 1945 yılı başlarında almış olduğu karar² ve bu doğrultuda yapılan liberalleşme girişimleri ile başlamıştır.³ İnönü’nün kararındaki en önemli etken, Sovyet tehdidine karşı Batı’nın desteğini sağlamak gibi bir dış politika kaygısıdır.⁴

Dünyada, II. Dünya Savaşı sonrasında esen demokrasi rüzgârı, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’yi de etkisi altına almış, 1946’da muhalefet oluşturulsa da gerçek anlamda siyasi demokrasi, “gizli oy-açık sayım” ilkesi

-
- ¹ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay. İstanbul, 2007, s.15.
 - ² İsmet İnönü 1 Kasım 1945 tarihli konuşmasında, günün değişen koşullarına uygun hale getirmek için tek partili sistemin terkedileceğini ifade ederek, sistemdeki temel eksikliğin bir muhalefet partisinin eksikliği olduğunu söylemiştir. Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yay., İstanbul, 1996, s.22.
 - ³ Feroz Ahmad – Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)**, Bilgi Yay., Ankara, 1976, s.13-16. Nihal Kara İncioğlu, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yay, İstanbul, 2000, s.206.
 - ⁴ Nihal Kara, “Türkiye’de Çok-Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri”, **Yapıt**, S:8, (Aralık – Ocak 1984 / 1985), s.66.

ile var olmuştur. Her şeye rağmen siyasi partiler arasından özgürce seçim yapılabilmüş ve ilk kez halk kendini yönetecek kişilere karar vermiştir. Fakat bu süreç günümüze kadar oldukça sancılı geçmiştir. Demokrat Parti'nin kurulması ve ardından ortaya çıkan yeni siyasal yapı ile birlikte Türk siyaseti, Cumhuriyet Halk Partisi ile DP ve onunla benzer düşüncelere sahip siyasi partilerin çekişmesi şekline dönüşmüştür.

1950-54 dönemi ülke için görmezden gelinemeyecek kalkınmanın sağlandığı bir dönemdir. Siyaset merkezli yaşanan değişim önce ekonomiyi ve arkasından karşı konulamaz şekilde sosyal değişimi sağlamıştır. Kentli ile köylü arasındaki keskin çizgi ortadan kaldırılmaya çalışılmış, köylüye kentli olabilme şansı tanınmıştır. Örneğin hususi telefon sayısı DP'nin iktidara gelmesinin hemen ardından bir anda katlanarak artmıştır. Bu ve diğer birçok gelişmeler ışığında DP'nin başarılarını halk, seçimlere yansıtmış ve DP büyük bir destekle tekrar iktidar olmuştur.

1950 - 1960 arası dönem, demokrasinin bütün unsurları ile kurumsallaşması için gerekli olan değişimlerin tam manası ile sağlanamadığı, muhalefet düşüncesinin reel anlamda oluşturulamadığı bir dönemi ifade etmektedir. Uzun süredir gündemi meşgul eden Seçim Yasası, bu dönemde muhalefetin girişimi ile "nisbi temsil" şeklinde yeniden gündeme gelmiş ve iktidar ile muhalefet arasındaki yeni bir çatışma konusu olmuştur. Daha sonra 1924 Anayasası'nın çağdaş normlarda yeniden düzenlenmesine yönelik iktidarın talebi yeni bir tartışma ortamını hazırlamıştır. İktidar ile muhalefet arasında yaşanan bu çatışma süreci iki tarafın uzlaşmaz tavırları neticesinde 1960 askeri darbesini hazırlayan en önemli etken olmuştur.

Cumhuriyet Senatosu

1876 Kanun-ı Esasisi, Türk demokrasisinde anayasal sisteme geçiş ve meclisin açılması anlamında önemli bir başlangıcı ifade etmektedir.⁵ Bu dönemde çift meclisli bir yapı söz konusudur.⁶ Bu sistem Cumhuriyetin ilanının ardından son bulmuş ve tek meclisli yapıya dönüşmüştür. Her ne kadar 1924 Anayasası oluşturulurken çift meclisli sistem yeniden gündeme gelse de genel olarak taraftar bulamamıştır.⁷ 1950 – 1960 arasındaki DP iktidarı döneminde ikili meclis yapısı oldukça fazla tartışılmış ancak bir türlü

⁵ William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Hil Yay., İstanbul, 1994, s.34.

⁶ İlhan Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", **AÜHF Dergisi**, C:X, No:1-4, (1953), s.194.

⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri**, Cilt:7, 1340, s.236-239.

diğer konularda olduğu gibi bu konuda da mutabakat sağlanamamıştır.⁸ DP iktidarının 27 Mayıs 1960 askeri darbesi neticesinde son bulması ile birlikte yeni yönetim hızlı bir şekilde yeni anayasa hazırlık çalışmalarını yapmış ve nihayetinde uzun uğraşlar sonucunda 1961 Anayasası tamamlanmıştır.⁹ Yeni anayasa, sadece kişi hak ve özgürlükleri konusunda vatandaşa yeni haklar sağlamıyor aynı zamanda oluşturduğu yeni kurumlar vasıtası ile de demokratikleşme yolunda önemli bir işlevi yerine getiriyordu. 1961 Anayasası, Cumhuriyet Senatosu'nun dışında Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Hâkimler Kurulu gibi yeni kurumları oluşturarak ikili meclis sisteminin hayata geçmesini sağlamıştır.¹⁰

1961 Anayasası'nda Cumhuriyet Senatosu'nun kuruluş gerekçesi olarak, yasama sürecinin daha etkili ve daha verimli bir şekilde işletileceği gösterilmiştir. Anayasa'da Cumhuriyet Senatosu'nun en önemli görevinin siyasi partilerin seçmenin düşüncelerini görmezden gelme eğilimini ortadan kaldırmak olduğu ifade edilmiştir.¹¹

“1961 Anayasası'nın 72. maddesine göre kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış bulunan ve milletvekili seçilmeye engel bir durumu olmayan her Türk, Cumhuriyet Senatosuna üye seçilebilmiştir. Cumhuriyet Senatosunun genel oyla ve cumhurbaşkanınca seçilen üyelerinin 1/3'ü her 2 yılda bir yenilenmesi öngörülmüştür. Cumhuriyet senatosu üyeleri 150 kişiden meydana gelmektedir. Bundan başka 1961 Anayasası'na göre MBK Başkanı ve üyeleri ile eski cumhurbaşkanları, yaş kaydı gözetilmeksizin, Cumhuriyet Senatosunun tabii üyesi olmuşlardır. Bu durumun anti-demokratik bir uygulama olduğu tepkileri yapılacak ve Senatoda çokça eleştirilecektir. Ayrıca cumhurbaşkanı, Cumhuriyet Senatosuna çeşitli alanlarda seçkin hizmetleriyle tanınmış ve 40 yaşını bitirmiş Türkler arasından 15 üye seçmiştir. Bu şekilde Cumhuriyet Senatosunun üye yapısı ortaya çıkmıştır”¹²

“Cumhuriyet Senatosunda AP, CHP, MBG ve kontenjan senatörlerinin ağırlığı olmuştur. Genelde AP ve CHP ekseninde Senato şekillenmiştir. 19 yıllık dönemde genel oyla gelen 412 senatörden 77'si, 114 kez parti değiştirmiştir. Bu toplam üye sayısının

⁸ Sevtap Yokuş, *Türkiye'de Yürütme Erkinde Değişen Dengeler*, Yetkin Yay., Ankara, 2010, s.83.

⁹ Hale, *a.g.e.*, s.124-126.

¹⁰ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2009, s.371. Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yay, İstanbul, 2015, s.197.

¹¹ *Resmî Gazete*, (20 Temmuz 1961), No: 10859.

¹² Tunca Özgişi, *Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclis: Cumhuriyet Senatosu Örneği (1960-1980)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2011, s.50-52.

%19'una denk gelmektedir ki, parti mensuplarından her 5'inden biri yer değiştirmiştir. Buna göre en fazla tercih edilen parti AP olmuştur. Parti değiştirmelerdeki en büyük etkenlerin başında bu dönemde yaşanan parti içi bölünmeler sonunda blok olarak yeni kurulan partiye geçişlerin yaşanması gelmektedir.”¹³

“20 Kasım 1961 tarihinden 12 Eylül 1980'e kadar kurulan 18 Cumhuriyet Hükümeti'nde görev alan 497 bakanlık görevinin 100'ü, 65 Cumhuriyet Senatosu üyesi tarafından yürütülmüştür. TBMM'de senatörlerin milletvekillerinin oranının 1/3 olduğu düşünülürse, bakanlığa atanan senatör sayısının azlığı görülecektir. Çünkü milletvekilleri arasından bakan olanların sayısı senatörlerin 3 katından fazladır. Bununla birlikte Cumhuriyet Senatosu üyelerinin bir bölümü milletvekili olarak da görev yapmışlardır. 1961-1980 arası dönemde 137 senatör, 223 kere milletvekili olma olanağı bulmuştur. 1980 sonrası dönemde ise 12 senatör milletvekili olarak görev almışlardır. Ayrıca Senatodaki 498 üyeden sadece 10'u kadındır. 1961-1980 arası dönemde yasama faaliyetinin ağırlıklı olarak Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirildiği de dikkat çekmektedir. Bununla birlikte 614 yasa teklifinin 151'i Cumhuriyet Senatosu üyeleri tarafından verilmiştir. Geri kalan 463'ü, milletvekilleri tarafından önerilmiştir. Ayrıca yasama sürecine genel olarak bakıldığında, ikinci meclisin Anayasa'daki görece yetkisizliği, uygulamada daha da pekişmektedir. 19 yıllık yasama hayatının sona erdiği 11 Eylül 1980 tarihine kadar Cumhuriyet Senatosuna hükümetlerden toplam 1956 yasa tasarısı gelmiştir. Bunun 1729'u aynen kabul edilmiştir ki, bu da hemen hemen her yasa teklif ve tasarının onaylandığının bir göstergesidir.”¹⁴

Neticede parlamenter sistemler, bulunduğu ülkelerin siyasal ve sosyo-kültürel şartları doğrultusunda şekillenmekte ve uygulanmaktadır. Siyasal sistemleri özgün bir şekilde hayata geçiren uygulandığı ülkenin koşullarına göre şekil almasıdır. Bu nedenle “çift meclis mi, tek meclis mi?” sorusuna verilecek cevaba uygulanacağı ülkenin şartları göz önünde bulundurulduktan sonra karar vermekte fayda vardır. Yeni Anayasa, Türkiye'de uzun süreden beri tartışılan ikili meclis yapısını hayata geçirmiştir. Bu yapının anayasal sistemi himaye edeceği ve denge vazifesi göreceği düşünülmüştür. Oysa 1980 askeri darbesine kadar geçen süre göz önünde bulundurulduğunda 19 yıl boyunca görev yapan Cumhuriyet Senatosu'nun beklentileri karşılamadığı söylenebilir. Nitekim 1982 Anayasası ile bu yüzden kaldırılmıştır.

¹³ Özgişi, a.g.e., s.56.

¹⁴ Özgişi, a.g.e., s.103-105.

1960 – 1980 Yılları Arasında Kurulan Hükümetler

Türk siyasi hayatında 1923 ile 1950 yılları arasında süren tek parti iktidarının ardından, 1950 ile 1960 yılları arasında Demokrat Parti hükümetleri tek başına ülkeyi yönetmiştir. 1950 ile 1960 yılları arasında Türk seçmenlerinin büyük bir kısmı oylarını CHP ve DP'ye vermişlerdir. 1961 genel seçimleri ile bu tablo değişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren CHP ve DP'nin seçmen desteği zayıflamış, küçük partilerin ise giderek seçmen ve milletvekili sayılarını artırdıkları gözlenmiştir. Türk siyasi hayatı bu tarihten itibaren gerçek anlamda iki partili bir yapıdan çok partili yapıya dönüşmüştür.¹⁵ Bu durumun ortaya çıkmasında 1961'den itibaren yasalaşan “*nispi temsil sisteminin*” de oldukça büyük payı bulunmaktadır.

Türk demokrasi tarihinde Türk insanı koalisyon hükümetleri ile ilk defa 1960'tan sonra tanışmıştır. Bunun birçok sebebi vardır ama en önemli neden olarak, askeri darbenin, halkın mevcut iki siyasi partiye olan güvenini sarsması, sistemde yer alan parti sayısının oldukça fazla olması ve bu nedenlerle de seçmen dağılımının dengeli bir şekilde sandığa yansması şeklinde ifade etmek mümkündür.

Yıllarca ülkeyi iki farklı mecrada temsil eden AP ve CHP'nin aynı çatı altında bir araya gelmesiyle oluşturulan ilk koalisyon deneyimi sadece yedi ay sürmüştür. Bu tecrübenin ardından Türk siyasi hayatında koalisyon denemelerinin çok farklı formüllerle defalarca hayata geçirildiğini görmekteyiz.

15 Ekim 1961 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerine göre, Cumhuriyet Halk Partisi %36,7, Adalet Partisi %34,7, Yeni Türkiye Partisi %13,9, ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi de %13,7 oranlarında oy almışlardır.¹⁶ Seçim sonucunda oyların bu şekilde dengeli olarak dağılmış olması askeri yönetimden parlamenter sisteme geçişte işleri daha da zorlaştırmış, bu durum bir siyasi partinin tek başına kabineyi kurmasını imkânsızlaştırmıştır.¹⁷

Seçimlerin ardından kurulan “CHP - AP koalisyon hükümeti”, Türk demokrasi tarihinde kurulmuş olan ilk koalisyon hükümetidir. Yeni hükümet, “I. İnönü Koalisyonu” diye anılmış ve oldukça kısa ömürlü olmuş, ardından “II. İnönü Koalisyonu” oluşturulmuştur. CHP – YTP - CKMP arasında oluşturulan yeni koalisyon hükümeti de oldukça kısa sürmüştür.

¹⁵ Ahmad – Ahmad, **a.g.e.**, s.239.

¹⁶ **A.g.e.**, s.239-240.

¹⁷ Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, **Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cilt:4, Cem Yay., İstanbul, 2002, s.242.

Daha sonra bağımsızların katılımı ve YTP'nin de dışarıdan desteği ile "III. İnönü Koalisyonu" oluşturulmuştur.¹⁸

Bu dönemde 1961 ile 1965 yılları arasında üç koalisyon hükümeti oluşturulmuş, bu üç hükümet de uzun ömürlü olamamış kısa sürede dağılmak zorunda kalmıştır. Türk siyasetinin bu ilk üç koalisyon hükümetlerinin hepsinde de CHP yer aldığından, bu hükümetler "İnönü koalisyonları" olarak adlandırılmıştır.

"III. İnönü koalisyonu"nun bütçe görüşmeleri sırasında düşürülmesinin ardından, "IV. Koalisyon" AP – YTP – CKMP - MP partilerinin bir araya gelmesi ile oluşturulmuştur. 20 Şubat 1965'te Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında kurulan bu yeni hükümet de ancak sekiz ay hayatta kalabilmiştir.¹⁹

10 Ekim 1965 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinde Süleyman Demirel'in başkanlığındaki AP, %53'lük oy oranı tek başına kabineyi kurma yetkisini almıştır. Oy oranı %29'a kadar düşen CHP bu dönemde muhalefete geçmiştir.²⁰ 1969 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde de AP, %46,5'lik oran ile oyların çoğunluğunu almıştır. Bu seçimde de oylarını düşüren CHP toplam oyların %27,3'ünü almıştır.²¹ Seçimlerin ardından 27 Ekim 1965 tarihinde kurulun AP iktidarı 12 Mart 1971 askeri muhtırasına kadar sürmüştür.

12 Mart muhtırası sonunda Nihat Erim başkanlığında oluşturulan ve CHP ile AP'den meydana gelen "Teknokratlar Kabinesi", 26 Mart 1971 ile 3 Aralık 1971 tarihleri arasında görev yapmıştır.²² Bunun ardından 11 Aralık 1971 ile 22 Mayıs 1972 tarihleri arasında görev yapacak olan "İkinci Erim Kabinesi" kurulmuştur. Nihayetinde "Ferit Melen ve Naim Talu Kabineleri" kurulmuş bu kabineler de ülkeyi 1973 seçimlerine kadar yönetmekle görevlendirilen geçici hükümetler olarak işlev görmüşlerdir.²³

14 Ekim 1973 tarihinde gerçekleştirilen milletvekili seçimleri sonucunda, CHP %33, AP ise yaklaşık %30 oranında oy almışlardır.

¹⁸ Özdemir, **a.g.m.**, s.244-246.

¹⁹ Sabri Sayarı, **Parlamentar Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri**, İstanbul, 1980, s.174.

²⁰ Özdemir, **a.g.m.**, s.250.

²¹ 1969 Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1969 (29.01.2020).

²² Özdemir, **a.g.m.**, s.26

²³ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006, s.169.

Demokratik Parti (DP) ile Milli Selamet Partisi (MSP) de yaklaşık olarak oyların %11'ini almışlardır.²⁴

1970'lerde oluşturulan koalisyon hükümetlerinin özellikleri, kısa ömürlü, ideolojik olarak uyumsuz, siyasal şiddeti ve terörü kontrol altına alamayan bir görünüm arz etmektedir.²⁵ 1973 seçimlerinden sonra parlamentoda yedi siyasi parti temsil görevini üstlenmiş, bu partilerden beşi ortaklık yolu ile kabineyi oluşturmuşlardır. 1973 yılında yapılan genel seçimlerden sonra yaşanan yüz günlük hükümet bunalımı 1974'te oluşturulan CHP - MSP ortak hükümeti ile son bulmuştur.

26 Ocak 1974 tarihinde oluşturulan CHP - MSP hükümeti de diğer koalisyon hükümetleri gibi kısa ömürlü olmuş ve sadece 8 ay sürmüştür. CHP – MSP hükümetinin ardından başbakanlığa Sadi Irmak getirilmiştir. Sadi Irmak hükümeti her ne kadar TBMM'de güvenoyu alamamış olsa da yerine başka bir kabine ortaklığı meclis aritmetiği içinde oluşturulmadığından uzun süre görevde kalmaya devam etmiştir.²⁶

12 Nisan 1975 tarihinde Süleyman Demirel tarafından oluşturulan “AP – MSP - Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) – MHP – Bağımsızlar” koalisyon hükümeti 218'e karşı 222 oy ile meclisten güven oyu almıştır. Bu durum, Türk siyasi hayatında 1960 askeri darbesinden sonra ortaya çıkan sağ – sol kutuplaşmasının tamamen yerleştiğine bir kanıt olarak gösterilmektedir.²⁷ “I. Milliyetçi Cephe Hükümeti” olarak adlandırılan Demirel başkanlığındaki bu yeni hükümet, Türk siyasetinde sağda ilk defa oluşturulmuş olan birliği ifade etmektedir.

1977 yılının Haziran ayında yapılan milletvekili seçimleri sonucunda, CHP %41, AP %37, MSP %8, MHP %6, ve DP ise %2 oranlarında oy almışlardır. Sandığa yansıyan oylara rağmen CHP dışarıda bırakılarak, sağ partilerin bir araya geldiği Demirel başkanlığında, “II. Milliyetçi Cephe Hükümeti” 219 karşı oya rağmen 229 oy ile meclisten güvenoyu alarak kurulmuştur. Bu hükümet de ancak 1978 yılının Ocak ayına kadar iktidarda kalabilmiştir. “II. Milliyetçi Cephe Hükümeti”, Türk demokrasi tarihinde gensoru ile iktidardan düşürülen ilk kabine olmuştur.²⁸

II. MC hükümetinin düşürülmesinin hemen ardından Ocak ayında Bülent Ecevit Hükümeti oluşturulmuş, bu hükümet de ancak 18 ay iktidarda

²⁴ Nedim Yalansız, **Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002**, Buke Yay., İstanbul, 2006, s.284

²⁵ Ergun Özbudun, **Çağdaş Türk Politikası**, Doğan Yay., İstanbul, 2003, s.71.

²⁶ Sadi Irmak, 17 Kasım 1974 - 31 Mart 1975 tarihleri arasında görevde kalmıştır.

²⁷ Özdemir, **a.g.m.**, s.273.

²⁸ Özdemir, **a.g.m.**, s.276-277.

kalabilmiş, 14 Ekim 1979'da ara seçimler neticesinde oy oranını %29'a kadar düşüren CHP'nin genel başkanı Bülent Ecevit hükümetten istifa etmek zorunda kalmıştır.²⁹ Görevden ayrılan Ecevit kabinesi yerine, "Örtülü- III. Milliyetçi Cephe hükümeti" oluşturulmuştur. Süleyman Demirel başkanlığında oluşturulan yeni kabineye diğer sağ partiler kabineye girmeden destek vermişlerdir. "Örtülü-III. Milliyetçi Cephe Hükümeti", 12 Kasım 1979 ile 12 Eylül 1980 tarihleri arasında iktidarda kalmış ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi neticesinde son bulmuştur.³⁰

İki darbe arası dönemde 1961-1965 ve 1973-1977 yılları arasında çeşitli koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Bu ortaklıkların kurulmasında belirleyici birçok faktör bulunmaktadır. Örneğin, 1961 genel seçimlerinden sonra kurulan ilk koalisyon hükümeti ordunun baskısı neticesinde ortaya çıkmıştır. Ordu ve MBK, CHP'nin olmadığı ve İsmet İnönü'nün de başbakan yapılmadığı hiçbir kabine oluşumunu desteklemeyeceğini CHP dışındaki bütün siyasi partilere bildirmişti. Bundan sonraki iki koalisyon hükümetinin kuruluşunda da ordunun etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Koalisyon hükümetlerinin ardından oluşturulan azınlık kabinesinden sonra AP, mecliste temsil edilen diğer üç parti ile koalisyon kurmuştur. Ordu, bundan sonra hükümetlerin oluşumunda CHP şartına gerek duymamıştır. 1973-1977 yılları arasındaki koalisyon hükümetlerinin oluşum biçimlerini 1973 yılında yapılmış olan milletvekili seçim sonuçları belirlemiştir. Bu süreçte AP oy kaybına uğrayarak muhalefette kalmıştır. Bununla birlikte MSP ve DP'nin bu dönemdeki tavırları koalisyon hükümetlerinin kuruluş şeklini etkilemiştir.³¹

Siyasal yelpazede yer alan parti sayısının çokluğu koalisyonların kurulmasını ve kurulan koalisyon hükümetlerinin devamlılığını her zaman olumsuz şekilde etkilemiştir.³² İçinde bulunulan siyasi şartlar da hükümetin işleyişini olumsuz yönde etkileyen unsurlardandır. Koalisyon hükümetlerinin devamlılığını etkileyen bir diğer faktör seçim tarihinin yaklaşmasıdır.³³ Bunun yanında koalisyon hükümetlerinin ömrünü belirleyen diğer faktörler gensoru ve seçimlerin önünü açan yasal düzenlemeler olmuştur. Bununla birlikte siyasi parti liderlerinin ülke sorunlarına yaklaşımları da önemlidir, sorunları uzlaşma veya karşılıklı tavizler yolu ile çözmek yerine, ideolojik çatışmayı ortaya çıkaracak yaklaşımlar, koalisyon hükümetlerinin ömrünü

²⁹ Aytekin Gezici, **Bir Karaoğlan Masalı**, Akis Yay., İstanbul, 2006, s.67.

³⁰ Özdemir, **a.g.m.**, s.279.

³¹ Sayarı, **a.g.e.**, s.179-189.

³² Yudum Cura, **Koalisyon Hükümetleri: Türkiye Örneği**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s.30.

³³ Sayarı, **a.g.e.**, s.128-129.

kısaltabilmektedir.³⁴ İdeolojik kutuplaşma ve ayrışma yoğunluğu da hükümetin işleyişini zorlaştırmaktadır. Özellikle parlamentoda gündeme gelen önemli oylamalar sırasında, koalisyon ortaklarının birbirlerini destekler nitelikte tutumda bulunmaları önem arz etmektedir. Aksi durumda koalisyon ortaklığı çatışmaya sürüklenebilmektedir.³⁵

Öğrenci Hareketlerinin Siyasi Hayata Etkileri

1960 askeri darbesinin ardından siyasi partiler arasında ortaya çıkan kutuplaşma daha çok AP ile CHP arasında meydana gelirken, sağ partiler ile Türkiye İşçi Partisi (TİP) arasında da çok şiddetli fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. 1960'larda toplumu kitlesel olarak etkileyecek fikir ayrılıklarının çıkış noktası genellikle üniversiteler ve öğrenci toplulukları olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin 7 üniversitesinde kayıtlı 35 bin öğrenci bulunmakta idi ve yüksekokulda kayıtlı öğrenciler ile birlikte bu rakam 50 bine kadar yükselmekte idi. Üniversitelerde kayıtlı öğrencilerin büyük bir kısmı iki büyük öğrenci derneği altında örgütlenmişlerdi. Bunlar, "Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF)" ve "Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)"dir.³⁶ Yine bu yıllarda öğrenci topluluklarının durumu yasal düzenleme çerçevesinde Dernekler Yasası ile belirlenmişti. Buna göre; "Talebe Cemiyetleri her ne şekilde olursa olsun siyasetle iştiğal edemezler. Bu cemiyetler buldukları mektep ve müesseselerin idarelerine karşı bir harekette bulunamazlar"³⁷ şeklinde yasal sınırlama tespit edilmişti.

Bu dönemde dış politikada meydana gelen Kıbrıs merkezli gelişmeler ülke içinde çeşitli infiallerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Aralık 1963'te Kıbrıs'ta ortaya çıkan olaylar Türkiye'de tepkilere yol açmıştır. 27-28 Ağustos 1964 tarihinde "CHP - Bağımsızlar Azınlık Hükümeti" döneminde Ankara ve İstanbul'da öğrencilerin düzenlediği protestolar, vatandaşların da katılımı neticesinde büyük bir Batı ve Amerika karşıtı eyleme dönüşmüştür.³⁸

1965 seçimleri yaklaşırken TİP'e karşı sağ seçmenler tarafından *dinsizlik* ve *komünistlik* suçlamaları yapılmaya başlamıştır. Özellikle öğrenciler ve bazı yazarlar tarafından büyük bir ilgi gören sol düşüncenin yayılma eğilimi göstermesi sağ seçmenler arasında oldukça rahatsızlık uyandırmıştır. 1962 yılından itibaren kurulmaya başlanan sol düşünceli

³⁴ A.g.e., s.133.

³⁵ Cura, a.g.e., s.30-31.

³⁶ Bülent Daver, "Türk Üniversite Öğrencileri ve Siyaset", **AÜSBF Dergisi**, C: XIX, No.3, (1964), s.39.

³⁷ **Resmî Gazete**, (14 Temmuz 1938), No:3959.

³⁸ Daver, a.g.m., s.45.

dernekler sosyalizmi yaymayı amaçlamışlardır. Bu dönemde söz konusu derneklerin faaliyetleri neticesinde sol ideoloji mensupları, muhafazakarlara, mukaddesatçı-milliyetçilere ve liberallere karşı cephe alıp anti-Amerikancı yaklaşımı savunmuşlardır.³⁹

Sol seçmenler arasında yaşanan bu gelişmeler, sağ seçmenlerin bir kısmının “Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği”ni kurarak solculuğu, Moskova bağlantılı komünizmi Türkiye’ye getirmeye çalışan örtülü bir akım olarak nitelendirmelerine yol açmıştır. Türkiye’de 1960’ların ilk yarısında anti-komünist söylem, “genel sağ” siyasetin esas söylemlerinden biri haline gelmişti. Bu dönemde sol tandanslı gazetelere ve TİP’e yönelik eylemlerle, “komünizmi tel’in mitingleriyle”; anti-komünist sokak kuvvetleri oluşturulmaya başlanmıştır. “Milliyetçilik” söylemi ile meşrulaştırılmaya çalışılan anti-komünist oluşum, başlı başına bir siyasal kimlik haline dönüşmüştür.⁴⁰

Bu olayların yaşandığı sırada iktidarda bulunan “I. Demirel Hükümeti”, toplumsal gerilimin giderek zirveye ulaştığı bir dönemi yaşamıştır.⁴¹

1966 yılında TMTF’nin Sakarya’da yaptığı ‘Genel Kurul’da olaylar çıkmış ve 18 kişi yaralanmıştır. Bu olay 27 Mayıs rejimine bir başkaldırı olarak görülmüştür.⁴² Bu arada MDD düşüncesini savunanlar 1968’de Fikir Kulüpleri Federasyonu’nun (FKF) yönetimine hâkim olmuştur. Fikir Kulüpleri bütün büyük üniversitelere yayılmıştır. 1960’ların ortalarında bu kulübün ve diğerlerinin yönetimine FKF adıyla ulusal bir ağ kuran TİP’in öğrenci eylemcileri hâkim olmuştur ve bu federasyonu kısaltılmış adıyla Dev-Genç diye bilinen, ‘Devrimci Gençlik’ örgütüne dönüştürmüştür. Türkiye’deki gençlik hareketi 1968’lerden itibaren Almanya ve özellikle de Fransa’daki öğrenci hareketlerinin etkisi altına girmiştir. 1968 yazına girerken, Avrupa’dan gelen haberlerin de etkisiyle, gençlik eylemleri tırmanmaya başlamıştır. Öğrenciler ilk önce Ankara’da Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nde boykot kararı almış, birkaç gün içinde olaylar İstanbul’a da yayılmıştır. İstanbul’daki eylemler daha şiddetli olmuş ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde işgale dönüşmüştür. Rektörlüğü ele geçiren öğrenciler bir işgal komitesi oluşturarak taleplerini İstanbul

³⁹ Nermin Abadan, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1966, s.111.

⁴⁰ Tanıl Bora-Kemal Can, **Devlet, Ocak, Dergâh 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket**, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s.56.

⁴¹ Turhan Feyzioğlu, **Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket**, Ozan Yay., İstanbul, 2005, s.528.

⁴² **Milliyet**, (21 Kasım 1966).

Valiliği'ne ilemişler ve istediklerini elde ettikten sonra işgale son vermişlerdir⁴³

Bu dönemde yaşanan öğrenci hareketlerini şekillendiren en önemli etken, siyasi arenanın kesin çizgilerle ayrışma yaşaması ve siyasi yapıların üniversite öğrencilerini kendi taraflarına çekmek için gösterdikleri çaba ve gayretlerdir. Bu şekilde öğrencileri silahlandırma ve verilen silahlı eğitim, sadece üniversitelerde can kayıplarının yaşanmasına neden olmamış bununla birlikte parlamenter sistemin halk nazarında güven ve itibarını da sarsmıştır.⁴⁴

15 Temmuz 1968'de İstanbul'a gelen Amerikan 6. Filo'suna karşı protesto eylemleri düzenleyen İTÜ öğrencilerinin kaldığı İTÜ Talebe Yurdu, 17 Temmuz'da sabaha karşı polis tarafından basılmış, baskında birçok öğrenci yaralanırken pencereden atılan ve komaya giren Vedat Demircioğlu, 24 Temmuz'da yaşamını yitirmiştir. Vedat Demircioğlu'nun cenazesinin Konya'ya getirileceğinin belli olması üzerine Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) ile TMTF, "Emperyalizmi Kınama" mitingi düzenlemek istemişler, buna karşı çıkan gruplarla girişilen çatışma sonucunda Konya'da önemli karışıklıklar çıkmış, birçok insan yaralanmış, birçok iş yeri tahrip edilmiştir.⁴⁵ Konya olaylarıyla ilgili Tabii Senatör Mucip Ataklı'nın ağır eleştirilerine Bakan Sükan, Türkiye'deki sokak hareketlerinin elebaşlarının, anarşist hareketlerden yakalanan ve adalete sevk edilen kimselerin, öğrenci grubunun büyük bir kısmının Ataklı'nın başında bulunduğu 27 Mayıs Milli Devrim Derneği'nin üyesi olduğunu söyleyerek öncelikle kendilerini eleştirenlerin yasalara uyması gerektiğini belirtmiştir⁴⁶

1969 yılına gelindiğinde Türkiye bir yandan seçimlere hazırlanırken diğer taraftan da işçi hareketleri ve öğrenci olayları zirveye çıkmıştır.

Ocak ayında ODTÜ'de ABD Büyükelçisi'nin arabası yakılmış⁴⁷ ve Şubat'ta 6. Filo'nun gelişini protesto eden sol görüşlü öğrencilerle sağ görüşlü öğrencilerin çatışması sonucu 2 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁸ Nisan'da ODTÜ, öğrenciler tarafından işgal edilmiş ve Rektör Kemal Kurdaş görevinden ayrılmaya zorlanmış, Mayıs'ta Yargıtay Başkanı'nın

⁴³ M. Ali Birand - Bülent Çaplı, **12 Mart: İhtilalin Peçesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s.153-154.

⁴⁴ Abadan, **a.g.e.**, s.68.

⁴⁵ **Cumhuriyet**, (17 Temmuz 1968), Hakan Yılmaz, **Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler**, Timaş Yay., İstanbul, 2000, s.369.

⁴⁶ **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, (CSTD), C:50, B:28, (31 Ocak 1969), s.557-558.

⁴⁷ **Akşam**, (7 Ocak 1969).

⁴⁸ **Akşam**, (17 Şubat 1969).

cenaze töreninde olaylar çıkmıştır. Haziran'da İstanbul Üniversitesi'nde sol görüşlü öğrencilerle polis arasında çıkan çatışmalarda 114 kişi yaralanmış, Temmuz'da Kayseri'de TÖS kalabalık gruplarca basılmış, Ağustos'ta Türk Demir Döküm tesisleri işçilerce işgal edilmiş ve polisin işçilere müdahalesi sonucu ölenler olmuştur. Eylül'de Ereğli Demir Çelik işletmelerinde işçiler greve gitmiş ve seçim ayı olan Ekim'de de ODTÜ'de öğrenciler ile jandarma arasında silahlı çatışma çıkmıştır. Başbakan Süleyman Demirel'e göre, bu olaylar masum istekleri aşmış, siyasal bir sonuç çıkarmaya yönelik hatta bir ordu müdahalesini kışkırtan davranışlara dönüşmüştür⁴⁹

1970'te meydana gelen olayların şiddeti oldukça artmış ve karşıt gruplar arasında çıkan çatışmalar yüzünden üniversitelerde eğitim-öğretim faaliyetleri yapılamaz duruma gelmiştir.⁵⁰ Bu dönemde yaşanan öğrenci ve işçi olayları üzerine hükümet, sıkıyönetim ilan etmiştir.⁵¹

1970'ten itibaren, "Milli Demokratik Devrimciler (MDD)" içerisinde bulunan bazı marjinaler, ajite faaliyetlerinin yeterli olmadığını ve artık "silahlı propaganda"nın ve silahlı gerilla mücadelesinin devrimi getirebileceğinin mümkün olduğunu ifade etmeye başlamışlardır. Bunun neticesinde sol örgütler farklı fraksiyonlara ayrılmaya başlamışlardır. Bu şekilde "Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist (TKP-ML)" hizbi, "Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu (TİKKO)"nu hayata geçirmiştir. Deniz Gezmiş'in "Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO)" ve Mahir Çayan'ın "Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C)" liderliklerinde oluşturulan örgütler, Türkiye'yi istikrarsız bir ülke haline getirmeyi amaçlayan terör faaliyetleri başlatmışlardır.⁵²

1968'de bütün dünyada ortaya çıkan öğrenci olayları ile paralel bir şekilde Türkiye'de de artış eğilimi gösteren şiddet olayları, toplumsal gerilimin artmasına sebep olmuştur. Bu durum aslında siyasi partiler arasında yaşanan diyalog ortamına da olumsuz şekilde yansımıştır. Toplumda yaşanan gerginlik parlamentoda da kendini göstermiş, toplumun nabzını düşürmesi gereken milletvekilleri ve senatörler arasında da çatışma ve kısır çekişmenin yaşanması toplumdaki karamsarlığı daha da artırmıştır. Bütün bu gerginlik ve çatışma ortamı Türkiye'yi hızla 12 Mart muhtırasına doğru sürüklemiştir.

⁴⁹ Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Koşar Adım (Kasım 1979-Nisan 1980)**, Bilgi Yay., Ankara, 1986, s.228.

⁵⁰ Hale, a.g.e., s.156.

⁵¹ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi** (MMTD), C:9, B:14, (17 Haziran 1970), s.208-212.

⁵² Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.372.

12 Mart 1971 - Askeri Muhtıra

1971'de Mart ayına gelindiğinde Türkiye'de terör ve şiddet eylemlerinin sayısı oldukça artmıştı. Üniversite kampüslerinde öğrenciler arasında ortaya çıkan kutuplaşma, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde büyük gerginliklerin yaşanmasına sebep olmuştu. Şehirlerde bombalar patlıyor, bankalar soyuluyor ve bir de 4 Mart 1971'de 4 ABD'li asker kaçırılıyordu. ODTÜ'de öğrenciler arasında çıkan tartışma çatışmaya dönüşmüş, bu durum üniversitedeki gerginliği tırmandırmıştı. 7 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, bütün üst düzey komutanları, meydana gelen son gelişmeleri görüşmek üzere toplantıya çağırdı. Genel Kurmay Başkanı'nın siyasi erke herhangi bir müdahaleye karşı olduğu biliniyordu ancak Onun bu çağrısı ordu içerisinde darbe yanlısı grupları da harekete geçirmişti.⁵³

Komutanların 10 Mart 1971'de bir araya geldikleri ve 6 saat süren toplantıda, meydana gelen olaylar ve TSK'nın alacağı önlemler tartışılmıştır. 26 generalin katıldığı toplantıda komutanların büyük bir çoğunluğu bir an evvel müdahale edilmesi yönünde görüş bildirmişlerdi. Kara, Hava ve Deniz kuvvetlerine mensup generaller müdahaleden yana görüş birliğine varmışlar ancak müdahalenin ne şekilde olması gerektiği konusunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır.⁵⁴

Ertesi gün devam eden "komutanlar zirvesi"nde Tağmaç, "Başbakan'ın düşürülmesinin sorunu halledeceği" yönünde görüş bildirirken Muhsin Batur ve Faruk Gürler, Tağmaç ile aynı fikirde değillerdi. Yapılan görüşmeler neticesinde Tağmaç, Batur ve Gürler tarafından ikna edilerek Meclise ve hükümete birer uyarı mektubu konusunda uzlaşmışlardır. Komutanlar, yapılacak müdahale hazırlığından Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı bilgilendirirken Başbakan Süleyman Demirel'e herhangi bir bilgi vermemişlerdir.⁵⁵ Komutanlar tarafında mutabakat ile alınan muhtıra metni üç maddeden meydana gelmekte idi. 12 Mart'ta verilen muhtıra Türk demokrasi tarihi açısından da önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir.⁵⁶

13 Mart 1971 tarihli Cumhuriyet Senatosu oturumunda okunan muhtıra metni şu şekildedir:

⁵³ *Milliyet*, (1-7 Mart 1971).

⁵⁴ Birand - Çaplı, *a.g.e.*, s.199-210.

⁵⁵ Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yay., İstanbul, 1987, s.508.

⁵⁶ Onur Öymen, *Demokrasiden Diktatörlüğe İktidar Uğruna Demokrasiyi Feda Edenler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.398. Nahsen Badeli, *Türkiye'nin Son Yüzyılı ve Sosyal Demokrasi*, Alter Yay., Ankara, 2012, s.415-416.

“1. Parlamento ve Hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk’ün bize hedef gösterdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.”

“2. Türk milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin, partilerüstü bir anlayışla, Meclislerinizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa’nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap yasalarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.”

“3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde Türk Silahlı Kuvvetleri, yasaların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır. Bilgilerinize⁵⁷

Başbakan Süleyman Demirel’in istifaya zorlandığı ve teknokratlardan oluşan reformist bir hükümeti dayatan Muhtıra, komutanların mutabakatı ile hazırlanmıştı.⁵⁸

Bu uzlaşmanın bir tarafında parlamenter rejim yanlısı Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Cumhurbaşkanı emekli General Cevdet Sunay, diğer tarafında ise, 1961 Anayasası ile getirilmek istenen reformların uygulanmasını isteyen subayların baskısını üzerlerinde hisseden ve 9 Mart’ta son anda önlenemeyen bir darbeyi planlamış olan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyicioğlu vardır. Sol eğilimli birçok aydının arzuladığı Peru ya da Libya türü bir devrim başarısızlığa uğrarken sosyalist ve MDD yanlısı gerilla hareketleri ile bağlantılı çok sayıda alt rütbeli subay da 1971-1973 yılları arasında ordudan atılmıştır⁵⁹

Silahlı Kuvvetler içindeki güçlü radikal bir grup AP iktidarından ve onun temel olarak muhafazakâr politikalarından memnun kalmamışsa da bu grubun komplocu faaliyetleri üst seviyedeki komutanların desteğini alamamıştır. AP’nin birbirini izleyen seçim zaferlerinden hayal kırıklığına uğramış olan bu radikal subaylar, radikal sosyal reformları gerçekleştirmek için daha uzun süreli bir askeri rejim kurmayı amaçlamışlardır. Aslında, AP

⁵⁷ CSTD, C: 64, B:51, (13 Mart 1971), s.373.

⁵⁸ Hale, a.g.e., s.160-165.

⁵⁹ Özgişi, a.g.e., s.191.

hükümetini istifaya zorlayan 12 Mart 1971 askeri muhtırası en üst seviyedeki komutanların, radikal bir darbenin önüne geçmek için yaptıkları bir son dakika hareketidir.⁶⁰

Başbakan Süleyman Demirel, muhtıra neticesinde görevinden istifa etmiştir.⁶¹ Bu süreçte 12 Mart yönetiminin amacı, 1960'ta olduğu gibi, bir dizi sosyal ve ekonomik reformlarla gelişmeyi sağlamak ve siyasal düzensizliği ortadan kaldırmak olmuştur. Fakat üç yıllık askeri-sivil rejim, bunların dışında başka eylemlerde de bulunmuştur. 11 ilde sıkıyönetim ilan edilerek, hemen arkasından gençlik gruplarının, profesyonel derneklerin ve sendikaların faaliyetleri yasaklanmıştır. Sol kanadı temsil eden gazeteler ve dergiler ya bir süre için yasaklanmış ya da tamamıyla kapatılmıştır. Sıkıyönetim bölgelerinde grev ve lokavtlar yasaklanmıştır. Böylece ordu, siyasal ve ekonomik sistemde reform yapmak istemesine rağmen, faaliyetlerini daha ziyade güvenlik konularına yoğunlaştırmıştır.⁶²

Muhtıranın ardından üst düzey komutanlar, muhtıranın ordu içerisindeki radikal unsurların aşırıcı ve tahripkâr müdahalesini önlediği düşüncesini yaydılar. Bu söylentinin doğruluğu üç gün sonra 15 Mart 1971'de, "hiyerarşik mekanizmanın dışına çıkarak askeri kanunu ihlal ettikleri ve silahlı kuvvetlerin disiplin kuralları ile temelde bağdaşmayan siyasi faaliyetlere karıştıkları" gerekçesi ile 3 general ve 8 albayın ordudan atılması ile ortaya çıktı.⁶³

12 Mart yönetimi parlamentoyu dağıtarak bütün yetkiyi kendi üzerine almak yerine, Nihat Erim başkanlığında, teknokratlardan meydana gelen bir hükümetin oluşturulmasını tercih etmişlerdir.⁶⁴ Nihat Erim başkanlığında oluşturulan hükümet, meclisteki bütün siyasi partilerin desteği ile meydana getirilmişti. Yeni hükümet kişi hak ve özgürlükleri ile birlikte iletişim, toplantı ve gösteriler ile üniversitelerin özerkliğini yeniden düzenleyen yasal düzenlemeleri hazırlayarak hızlı bir şekilde bunları hayata geçirmiştir.⁶⁵

⁶⁰ Ergun Özbudun, *Çağdaş Türk Politikası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2003, s.38.

⁶¹ *Milliyet*, (13 Mart 1971). Süleyman Demirel, muhtıranın radyodan yayınlanmasının hemen ardından kabineyi toplantıya çağırdı. Toplantının ardından "Muhtıra ile Anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir" şeklinde muhtırayı protesto ederek istifa mektubunu Cumhurbaşkanı'na gönderdi. Hale, *a.g.e.*, s.161.

⁶² Birsen Örs, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, Der Yayınları, İstanbul, 1996, s.162.

⁶³ Resmî açıklamada belirtilmemiş olmasına rağmen 11 subayın 9-10 Mart gecesi bir darbe yapmaya hazırlandıkları tespit edilmiştir. Hale, *a.g.e.*, s.162.

⁶⁴ Özbudun, *a.g.e.*, s.38.

⁶⁵ Tolga Ersoy - Pervin Erbil - Zekeriya Boztepe, *Türkiye'de Darbeler ve Provokasyonlar*, Öteki Yay., Ankara, 1998, s.130. Öymen, *a.g.e.*, s.400.

Muhtıra neticesinde ortaya çıkan durumu siyasi partiler yeteri kadar değerlendirememişlerdir. Siyasi partilerin anayasanın “Siyasi partiler iktidarda olsun, muhalefette olsun, demokrasinin vazgeçilmez unsurlarıdır” anlayışını yeteri kadar özümseyememiş olmaları neticesinde kendilerine çeki-düzen verme yolunda herhangi bir gelişme kaydedemeyen bazı küçük partiler kapatılmak durumunda kalınmıştır. Siyasi partilerin bu basiretsizliği anında toplumda karşılık bulmuş kısa süre içinde önce üniversite öğrencileri arasında, ardından sokaklarda yeni çatışmaların temelleri atılmaya başlanmıştır. Marksist ve Leninist yapıların eylemci eğilimi silahlı toplumsal eylemlerin yeniden ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁶⁶

12 Eylül 1980 Darbesine Giden Süreç

Muhtıranın hemen ardından 17 Mayıs'ta İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Ephraim Elrom kaçırıldı.⁶⁷ Bu durum birçok toplumsal grubun kovuşturmaya tabi tutulmasına ve birçok tutuklamaların yapılmasına sebep olmuştur. Elrom'un 23 Mayıs'ta ölü olarak bulunmasının ardından yapılan operasyonlar neticesinde kaçırma eylemini gerçekleştiren Mahir Çayan liderliğindeki THKP-C'li teröristler 1 Haziran'da ele geçirildiler.⁶⁸ Bu olay, muhtıra sonrası olması muhtemel hadiselerin habercisiydi. 1970'li yıllara gelindiğinde görülmüştür ki, 1960 askeri darbesi sonunda oluşturulan siyasi ortam hiçbir sorunu çözmediği gibi toplumsal kutuplaşmanın da önünü açmıştı. Başarısız olan 1971-1973 arası dolaylı askeri yönetim sonrası yapılan genel seçimlerde hiçbir siyasi parti parlamentoda salt çoğunluğu sağlayamadı. 1973 ile 1980 arasında 10 hükümet işbaşına geldi ve bu dönem, hükümetin parlamento çoğunluğunun desteğini alamadığı istikrarsız yönetimleri ifade etmektedir.⁶⁹

Bir taraftan istikrarsız hükümetlerin kurulması, diğer taraftan uluslararası konjonktürün Türkiye üzerindeki düşünceleri ve 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlüklerin tam manasıyla anlaşılabilmesi, ülkeyi bir kaos ortamına sevk etmiş ve yeni bir askeri darbenin ayak seslerini duyurmuştur. 1973, 1977 ve 1979'da yapılan seçimler parlamentodaki partilerin temsilinde önemli değişikliklere yol açmış, ama bir türlü ülkeyi siyasi istikrara kavuşturamamıştır. Kararsız koalisyonlardan oluşan zayıf hükümetler bir varlık gösterememiştir.⁷⁰

⁶⁶ **İhtilaller ve Darbeler Tarihi**, (çev. Sabiha Bozbağlı), Yirminci Yüzyıl Yay., İstanbul, 1966, s.391-392.

⁶⁷ **A.g.e.**, s.171.

⁶⁸ **A.g.e.**, s.171.

⁶⁹ **A.g.e.**, s.185.

⁷⁰ Lewis, **a.g.e.**, s.19.

Türkiye’de 1970’ler, sınıf mücadelesinin keskinleştiği, sınıf temelli çelişkilerin netleştiği, sınıf çıkarlarının siyasi zeminde daha fazla ifade edildiği bir dönemdi. Özellikle sanayi sermayesi bu dönemde güçlendi; holdingleşme hızlandı, büyük sanayi sermayesi hem iktisadi hem de siyasi alanda daha görünür bir hal aldı. Öte yandan işçi sınıfı hareketi yükselişe geçti. Döneme grevler ve grev dışı eylemler, kitlesel mitingler damgasını vurdu. Siyasi amaçlı genel eylemler dönemin işçi hareketinin belirgin bir parçasıydı ve siyasette işçi sınıfının ağırlığı hissediliyordu. Parçalı siyasal temsil ve bunun yarattığı temsil krizi, koalisyon hükümetleri, bunları oluşturan partiler arasındaki çekişmeler, parlamenter sistemin işleyişindeki tıkanıklıklar döneme ilişkin siyasi gelişmelerin en önemli unsurlarıydı. Toplumun siyasallaştığı, toplumsal örgütlülüğün arttığı ve çeşitlendiği bu yıllarda 1980 sonrasında da etkili olacak birçok siyasi aktör ya da siyasi akım ortaya çıktı. İşçi sınıfı bu dönemde niceliksel olarak büyüdü ve militanlaştı. Devrimci sosyalist fikirler gençlik içinde yaygınlaştı. Kürt siyasal hareketi, bu dönemde örgütlenmeye ve stratejilerini netleştirmeye başladı. Sosyalist kadın örgütleri ortaya çıktı ve kadın hareketi kitleselleşti. 1970’li yıllarda İslamcı ve ülkücü siyaset de güç kazandı. Bu hareketler anti-kapitalist anti-modern söylemler üreterek liberal modernleşmenin ekonomik ve kültürel alandaki etkilerinden rahatsızlık duyan kesimlerin alternatif siyaset arayışına yanıt vermeye çalıştı.⁷¹

Siyasal şiddet olaylarındaki artış da dönemin en belirgin özelliklerindendi. Dönemin sonlarına doğru siyasal cinayetler ve şiddet ciddi bir tırmanış gösterdi: 1977’de siyasal şiddet olaylarında ölenlerin sayısı 319, 1978’de 1095; 1979’da ise 1362’yi bulmuştu. 1980 Şubat’ından itibaren her ay ölü sayısı ortalama yüzler ile ifade edilmeye başlanmıştı. Bu yıllar aynı zamanda demokratik, üretici, kaynak yaratıcı, tüketimi düzenleyici ve belediye ile kent halkı arasında birlik ve dayanışmayı sağlayıcı bir belediyecilik olarak tanımlanabilecek “yeni bir belediyecilik” anlayışının da doğduğu yıllardı. Ayrıca, 1973-1977 yılları arasında, merkezi yönetimin farklı, yerel yönetimlerin farklı siyasal partilerin eline geçmesi sonucu ilk kez yerel yönetim-merkezi yönetim arasındaki çelişki çarpıcı hale gelmişti. Kültürel yaşamı etkileyen en önemli gelişmelerden biri de televizyonun düzenli yayına başlaması ve yaygınlaşmasıydı. 1970’ler aynı zamanda edebiyatta ve sanatta toplumsal sorunların oldukça fazla irdelendiği bir dönemdi. Ayrıca, sinema başta olmak üzere, edebiyat ve sanat dallarında uygulanan sansür, dönemin kültürel hayatının belirleyici özelliklerindendi. Türkiye’nin dünya ile ilişkilenmesinde öne çıkan ve diğer ülkelerle ilişkilerini biçimlendiren olayların başında Kıbrıs Barış Harekâtı geliyordu. ABD ile silah ambargosu, haşhaş

⁷¹ Osmanlı’dan Günümüze Siyasal Hayat, (Kollektif), Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s.659.

ekimi gibi konulardaki anlaşmazlıklar⁷², Ortadoğu, SSCB ile ilişkileri güçlendirme çabası ve dış borç bulma girişimleri dış politikanın temel özelliklerini oluşturuyordu.

1970'li yılları, Türkiye tarihinde, kaos ve istikrarsızlık dönemi olarak tanımlamak ve dönemin genel karakteristiğinin sağ-sol çatışması olduğunu vurgulamak yaygın bir değerlendirmedir. Döneme damgasını vuran dünya krizi; ithalata dayanan, planlama, kalkınma ve refah devleti anlayışına uygun sermaye birikim modelinin tıkanıp gittiğini gösteriyordu. Türkiye, ithalci iktisadi politikaların sorunları ile yüzleşiyor, 1970'li yılların sonuna doğru iktisadi krizi daha doğrudan yaşamaya başlıyordu. Tıkanan sermaye birikimi rejimine eşlik eden siyasal kriz, yani toplumsal sınıfların siyasal partilerle bağının kopması ve kendilerini temsil edecek hükümetlerin ortaya çıkamamasının yarattığı temsil krizi, tüm alanlarda yeniden yapılanmayla aşılabilecek yapısal bir krizin varlığına işaret ediyordu. Dönemde siyasal ideolojilerin çeşitlenmesi ve keskinleşmesi, toplumsal sınıfların bu iktisadi, siyasal, ideolojik krizi deneyimlemelerinin ve bu krizle başa çıkmak için farklı düzeylerde verdikleri mücadelenin bir yansımasıydı.⁷³

Bütün bu değerlendirmelerin yanında 1970'ler Türkiyesinde meydana gelen olayların aslında küresel masalarda planlandığını iddia edenler de bulunmaktadır. Bu düşüncede olanlar tarafından 1978 yılından itibaren ülkenin sistemli olarak dış güçler tarafından bir darbeye doğru sürüklendiği iddia edilmektedir. Bu süreçte toplumun ve silahlı kuvvetlerin provokatif eylemler ile darbeye hazırlandığı da düşünülmektedir. Onlara göre, "Darbeyi meşru kılabilmek ve haklılık kazandırabilmek için şiddet tırmandırılmış, kaos ortamı oluşturulmuş kitleler üzerinde iktidar boşluğu hissi uyandırılmış"tır. Bu durum, 1980 darbesi öncesi dönemde yapılan eylemlerin, katliamların ve çatışmaların artmasının nedeni olarak görülmüştür.⁷⁴

Sonuç

Türk demokrasi tarihi, çağdaş dünyanın demokrasi adına verdiği mücadeleler göz önünde bulundurulduğunda, iki yüz yıllık geçmişi ile, oldukça yeni tecrübelerle sahip olduğu söylenebilir. Demokrasi kültürünün bir toplumda kısa sürede oluşmasını beklemek doğru değildir. Bu nedenle demokrasi uğrunda atılan adımları ve ortaya çıkan gelişmeleri ve güçlükleri demokrasinin olgunlaşması adına pozitif deneyimler olarak görmek gerekir. Türk demokrasisi, Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren ortaya

⁷² Ahmad, a.g.e., s.419-421.

⁷³ Osmanlı'dan Günümüze Siyasal Hayat, s.659.

⁷⁴ Ersoy, Erbil, Boztepe, a.g.e., s.139 ve 171.

çıkan uygulamalar ile bir gelişme göstermiş, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte çağdaş anlamda kurumsallaşma eğilimi göstermiştir. 1923-1950 yılları arasında tek parti iktidarı uygulamaları, toplumsal dönüşümü sağlamada yapılan çok partili hayata geçiş denemeleri, başarılı olamasa da demokrasi tecrübesinin ortaya çıkmasında önemli deneyimlerin yaşanmasını sağlamıştır. Demokrat Parti'nin 1950 yılında göstermiş olduğu başarı, Türk demokrasisi adına yeni bir sürecin ve demokratik olgunluğun başlamasında önemli bir işlevi yerine getirmiştir. İktidar-muhalefet çekişmelerinin iki parti üzerinden yürüdüğü 1950-1960 arası dönemin sonunda ortaya çıkan askeri müdahale neticesinde yapılan 1961 genel seçimleri ile bu tablo değişmeye başlamıştır.

1960-1980 arası dönemde çok partili hayatı bütün hücrelerinde hisseden ve bu tecrübe ile ilk defa tanışan Türk toplumu, tercihleri ile siyasi partilere ortaklık yaparak ülkeyi yönetme görevi vermiştir. Bu dönemden itibaren oluşturulan koalisyon hükümetlerinin ömrünün kısa olmasının en önemli nedeni, hükümet ortaklarının genel politikalarda ve ülke sorunlarının çözümünde koalisyon bütünlüğünü sağlaması gereken uzlaşmacı tavır eksikliğidir. Siyasal kültür ve geleneğin bu tür ortaklıklara yabancı olması ve siyasi uzlaşının eksikliği hükümetlerin ömürlerini kısaltmıştır.

Türk demokrasisinin kendini tanıma ve sorunları uzlaşma ve mutabakat yolu ile çözmeyi öğrenme evresi olarak nitelendirebileceğimiz bu dönem aslında toplumsal değişim ve dönüşümün de hızlı bir şekilde yaşandığı süreci ifade eder. Bu dönemde Türk demokrasisi temel sorunları ile yüzleşme imkânı bulmuştur. Bu sorunlar, Türk siyasetinin oturmuş bir demokrasi geleneğinin olmadığı, İktidarda iken ve muhalefette iken toplumsal sorumluluğu yeteri kadar özümseyememe ve buna uygun bir tavır geliştirememeye, siyasi partilerin toplumu ayırışmaya ve kutuplaşmaya götürecek partizan politikalarıdır. Öte yandan toplumsal sorunları ayırım yapmadan dile getirmesi gereken sivil toplum örgütlerinin politize olmaları önemli bir demokratik sorun teşkil etmektedir. Türk demokrasisinin bu dönemde deneyimlediği bir diğer sorun da Ordu'nun siyasi hayata sürekli müdahale etmesidir. Her şeye rağmen bu dönemde yaşanan tecrübeler bu anlamda demokrasi bilincinin oturmasında önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA**Resmi Belgeler**

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD)

Resmî Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

Kitaplar

Abadan, Nermin, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.

Ahmad, Feroz, Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)**, Bilgi Yay., Ankara, 1976.

Ahmad, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yay., İstanbul, 1996.

Arcayürek, Cüneyt, **12 Eylül’e Koşar Adım (Kasım 1979-Nisan 1980)**, Bilgi Yay., Ankara, 1986.

Badeli, Nahsen, **Türkiye’nin Son Yüzyılı ve Sosyal Demokrasi**, Alter Yay., Ankara, 2012.

Birand, M. Ali, Bülent Çaplı, **12 Mart: İhtilalin Peçesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Bora, Tanıl, Kemal Can, **Devlet, Ocak, Dergâh 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket**, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

Ersoy, Tolga, Pervin Erbil, Zekeriya Boztepe, **Türkiye’de Darbeler ve Provokasyonlar**, Öteki Yay., Ankara, 1998.

Feyzioğlu, Turhan, **Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket**, Ozan Yay., İstanbul, 2005.

Gevgilili, Ali, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yay., İstanbul, 1987.

Gezici, Aytekin, **Bir Karaoğlan Masalı**, Akis Yay., İstanbul, 2006.

Hale, William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Hil Yay., İstanbul, 1994.

İhtilaller ve Darbeler Tarihi, (çev. Sabiha Bozbağlı), Yirminci Yüzyıl Yay., İstanbul, 1966.

Karpat, Kemal, **Türk Siyasi Tarihi**, Timaş Yay, İstanbul, 2015.

- Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay. İstanbul, 2007.
- Osmanlı'dan Günümüze Siyasal Hayat**, (Kollektif), Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- Örs, Birsen, **Türkiye'de Askeri Müdahaleler**, Der Yayınları, İstanbul, 1996.
- Öymen, Onur, **Demokrasiden Diktatörlüğe İktidar Uğruna Demokrasiyi Feda Edenler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Özbudun, Ergun, **Çağdaş Türk Politikası**, Doğan Yay., İstanbul, 2003.
- Sayarı, Sabri, **Parlamentar Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri**, İstanbul, 1980.
- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2009.
- Yalansız, Nedim, **Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002**, Büke Yay., İstanbul, 2006.
- Yılmaz, Hakan, **Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler**, Timaş Yay., İstanbul, 2000.
- Yokuş, Sevtap, **Türkiye'de Yürütme Erkinde Değişen Dengeler**, Yetkin Yay., Ankara, 2010.
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, 2003.

Makaleler

- Arsel, İlhan, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", **AÜHF Dergisi**, C:X, No:1-4, (1953), s.194-211.
- Daver, Bülent, "Türk Üniversite Öğrencileri ve Siyaset", **AÜSBF Dergisi**, Cilt: XIX, No.3, (1964), s.37-46.
- İncioğlu, Nihal Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yay, İstanbul, 2000, s.205-215.
- Kara, Nihal, "Türkiye'de Çok-Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri", **Yapıt**, S:8, (Aralık – Ocak 1984 / 1985), s.64-75.
- Özdemir, Hikmet, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cilt:4, Cem Yay., İstanbul, 2002, s.191-264.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Tezler

Cura, Yudum, **Koalisyon Hükümetleri: Türkiye Örneği**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.

Özgişi, Tunca, **Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclis: Cumhuriyet Senatosu Örneği (1960-1980)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2011.

İnternet Kaynakları

1969 Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçim Sonuçları,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1969 (29.01.2020).